

Питання історії України нового часу

Г. М. ДУДЧЕНКО (Ніжин)

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ТА НАУКОВІЙ
СПАДЩИНІ М. ДРАГОМАНОВА

В українознавчих студіях, як за кордоном, так і в Україні, склався стійкий образ М. П. Драгоманова як першого українського професійного суспільно-політичного діяча, ідеолога федералізму, соціалізму, впливового публіциста. І це цілком виправдано. Однак для сучасників М. П. Драгоманов був, крім того, ще й визначним вченим. І якщо його внесок в етнографію не викликає сумніву, то науковий доробок дослідника в українській історіографії до сьогодні вивчений недостатньо¹. Такий стан речей пояснюється тим, що, крім своїх ранніх праць, присвячених античній історії, М. П. Драгоманов не залишив спеціальних історичних досліджень. Більшість своїх думок, спостережень і висновків, що стосувались української історії, він виклав у полемічних та публіцистичних творах. Однак, як історик за фахом і переконаний позитивіст, М. П. Драгоманов і в цих статтях, що не претендували на науковість, часто мали вузькоутилітарний полемічний характер, підходив до будь-якого історичного факту чи явища з позицій раціоналізму і доказовості, використовуючи при їх аналізі всі доступні джерела. А тому його висновки та зауваження важливі не лише як ілюстрація його політичних і світоглядних позицій, але і як такі, що у певних питаннях зробили значний внесок у розвиток української історіографії. В першу чергу це стосується історії українського національного руху.

Кирило-Мефодіївське товариство було предметом особливого зацікавлення Михайла Петровича. З одного боку, федералістичні ідеї братчиків перегукувались з його особистими політичними поглядами та ідеалами. На цій спорідненості й близькості Драгоманов наголошував протягом усього свого життя. В 1874 р. молодий вчений разом з однодумцями увійшов у редакцію газети “Киевский телеграф”, у програмі оновленого видання якої декларувалося здійснення заповітів братчиків у справі “розв’язання федералістично-слов’янських і демократично-селянських проблем”. Пізніше у своїх спогадах Драгоманов зазначить, що на Україні ніколи не було видання, котре “так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 р.”²

В 1885 р. у відповідь на звинувачення в сепаратизмі “Известий Славянського Общества” він надіслав у редакцію цього видання листа, в якому зазначив, що його прагнення полягають у “бажанні політичної реформації всієї Росії на засадах волі і децентралізації, та що ці стремління є в гармонії з ідеями старих українофілів Кирило-Мефодіївського братства”³. Ще через деякий час у записці “Програма Костомарова за 1846 р.” М. Дра-

гоманов зазначить, що “програма “Вільної Спілки” просто потрапила в слід програми Костомарова”⁴. І нарешті в 1894 р., під час відзначення 30-річчя своєї наукової діяльності, у відповідь на численні привітання він назве своїх однодумців сходами насіння, посіяного “славними братчиками”⁵.

З іншого боку, увагу вченого, котрий вирішив присвятити себе справі служіння власному народу, не міг не привернути той героїчний і таємничий образ гуртка, що культивувався в українській громаді Києва в 60—70-х рр. XIX ст.

Починаючи з надрукованої в 1873 р. у галицькому журналі “Правда” статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” — першої великої праці, присвяченої проблемам українського національного руху, М. Драгоманов буде постійно звертатися до Кирило-Мефодіївського товариства, не минаючи його в жодній більше чи менше важливій праці на українську тематику.

Однак, крім вступної статті до окремого видання листа М. Костомарова у “Колокол” і невеликого нарису “Програма Костомарова за 1847 р.”, що був опублікований після смерті автора, Драгоманов не залишив праць, присвячених безпосередньо товариству⁶. Його погляди, думки, що стосуються теми, котра нас цікавить, розкидані в багатьох працях. І це викликає певні труднощі при проведенні їх цілісного аналізу. З іншого боку, вказана особливість дає можливість простежити, як змінювались погляди Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство протягом його життя.

Варто нагадати, що київська справа 1847 р. була однією із заборонених тем у російській публіцистиці й науці аж до 80-х рр. XIX ст. Одна з перших публічних згадок про товариство в Російській імперії з’явилася з-під пера Драгоманова, і сталося це в 1876 р.⁷ На обмеженість і недоступність джерел, котрі хоч якоюсь мірою висвітлювали історію гуртка, вчений буде постійно наголошувати у своїх статтях і листуванні, уважно стежачи за новою інформацією стосовно гуртка та його членів. Крім того, він сам намагався в міру можливостей передруковувати й поширювати ці джерела. У статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.) Драгоманов наводить значні уривки з листа М. Костомарова, надісланого в “Колокол”, і “Жизні Куліша” — біографії письменника, надрукованої в галицькому журналі “Правда”. В 1886 р. лист М. Костомарова буде виданий окремим виданням.

Як уже зазначалося, Драгоманов не залишив цілісного викладу історії виникнення, діяльності й розгрому гуртка. Однак можна виділити окремі питання, на яких вчений вважав за доцільне й можливе зосередити увагу і до яких періодично повертався у своїх статтях. Зокрема, це стосується проблем місця Кирило-Мефодіївського товариства у загальноросійському та українському громадсько-політичних рухах, джерел поглядів братчиків, характеру товариства, його революційності, причин незначного поширення їхніх поглядів. Він був і одним з перших, хто проаналізував і дав оцінку політичній програмі братчиків, виділивши її слабкі й сильні сторони.

За М. Драгомановим, український національний рух у Російській імперії був складовою частиною загальноросійського суспільно-політичного руху, який, у свою чергу, керувався європейськими або загальнолюдськими цінностями (вчений ці два поняття ототожнював). Росіяни та українці мали єдину мету, і лише шляхи її досягнення були різними. Відтак будь-яке явище в історії українського руху оцінювалося М. П. Драгомановим з точки зору його відповідності загальнолюдським (європейським) стандартам. В історії українського руху Драгоманов виділив два великих періоди.

Перший (до 1847 р.) — час, коли “українські тенденції” пов’язувалися з “ходом мислі і науки у Росії, но завсігди давали оригінальні варіанти, черпаючи їх з місцевого ґрунту”⁸. В той період суспільна думка в Україні розвивалася динамічно, активно запозичуючи й творчо розвиваючи європейські суспільно-політичні ідеї. Як наслідок, вона не лише не відставала від російської суспільної думки, але й часто випереджала її, слугуючи зразком⁹. Другий період розпочався після викриття Кирило-Мефодіївського товариства. Внаслідок арештів український рух було знекровлено. З того часу українська наука і суспільна думка починають хронічно відставати у своєму розвитку, а їх внесок у загальноросійську культуру значно зменшується¹⁰. Таким чином, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в очах М. П. Драгоманова була рубіжною подією в українському національному русі.

З одного боку, ідеологія братчиків стала продовженням демократичної традиції на Україні, тяглість якої Драгоманов позначив таким ланцюгом: думи і поеми Рилеєва — “История русов” — “Товариство об’єднаних слов’ян”¹¹. Особливо наголошував Драгоманов на зв’язку ідей братчиків з поглядами декабристів. З іншого боку, братство стало, на думку М. П. Драгоманова, кульмінацією, завершенням тривалого процесу усвідомлення українськими інтелігентами обов’язку боротися за права поневоленого народу. Братчики взялися представляти інтереси всієї української нації, — зазначав він, — “забажали ясно волі усього люду нашого від кріпацтва, письменства для нього, спільності усїєї землі й своєї волі (автономії)... чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов’янщині”¹².

Визнаючи місце Кирило-Мефодіївського товариства у російському русі, Драгоманов у 1874 р. писав, що гурток “одним боком своїх ідей підходив до слов’янофільства К. Аксакова, а другим — до западництва Герцена і Белінського”¹³. Через два десятиліття в “Чудацьких думках про українську національну справу” Драгоманов знову відзначить це посереднє становище товариства — між слов’янофілами і західниками¹⁴. Однак глибшого порівняльного аналізу російського та українського панславизмів учений так і не зробив. Він обмежився досить туманними рефлексіями про те, “що у кого було позаду”, наголошуючи на тому, що українське “всеслов’янство” мало більше “європейства”, а також на спільній для братчиків і панславистів релігійності як суттєвому недоліку їхніх програм¹⁵.

Не менш важливою для Драгоманова була проблема ідейних джерел політичної програми братчиків. У цьому питанні він не був однозначним. 1873 р. Михайло Петрович написав, що думки братчиків оптимально поєднали українські традиції з “луччими ідеями віку нашого”, довівши таким чином свою взаємосумісність¹⁶. Взагалі ставлення Драгоманова до традицій потребує окремого дослідження. Він аж ніяк не був консерватором, навпаки, стверджував, що “консерватизм — то така річ, котру треба підрізувати при всякій пригоді”¹⁷. Однак навіть при досить скептичному ставленні до українських політичних традицій Драгоманов вважав, що “старосвітська вольність вояцька” таки мала “добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого також прямують скрізь освічені люди”¹⁸. Які саме “зерна” використали братчики у своїх ідейних побудовах, вчений не вказує. Але враховуючи те, що традиції козащини він вважав “непригідними для життя чоловічого”, а ті, що були “пригідні”, протягом 200 р. “пропашого часу” топтались царями і сохли, то цей вплив мав бути незначним.

Не простіше розібратись і з “європейством” кирило-мефодіївців. Драгоманов боляче переживав відсталість і провінційність сучасної йому

української суспільної думки і науки. Володіючи кількома європейськими мовами і маючи ґрунтовну освіту, вчений чудово орієнтувався в найновіших європейських наукових і суспільно-політичних течіях. Тим різочішим був для нього контраст з українською реальністю. Слід зауважити, що “європейство” Драгоманова мало не лише територіальний зміст. Цей термін вживався ним у кількох значеннях. В одних випадках — це синонім загальнолюдського, в інших — передового, нового; ще в інших — вчений має на увазі сучасні йому політичні ідеології, нові наукові методи. Російська література, наприклад, була для нього європейською, оскільки піднімала проблеми, що були актуальними в усьому світі. В той же час “Кобзар” Шевченка, здавалось би, найцінніше з того, що було створене в українській літературі за 70 років XIX ст., — був “річчю пережитою”¹⁹. Постійні нарікання вченого на відсталість, обмеженість українського національного руху, його постійні заклики рівнятися на європейські стандарти були викликані страхом зникнення української нації. “Усі старі почування, як, наприклад, бажання непідлеглості під чужу породу, всі недобитки старих вільних звичаїв і привілеїв, спомини старих бунтів і т. ін. — все те тепер або прилагоджувалось до цих нових думок (лібералізму, демократизму, соціалізму. — *Авт.*), коли хоч у чому-небудь згоджувалось із ними, або засихало, коли було їм противне”²⁰. Усихання чекало українську культуру в разі, якщо не вдасться знайти для неї нові ідеологічні та методологічні підстави. Кирило-Мефодіївське товариство у політиці і діяльність “старших українофілів” у культурі якраз і були для Драгоманова прикладом такого “прилагодження”. Однак і тут зустрічаємо певні суперечності. Як уже зазначалося, 1873 р. у статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” Драгоманов написав, що в ідеології братчиків відобразилися “луччі ідеї віку нашого”. У 1891 р. в своїх “Чудацьких думках” він стверджував, що політичні тенденції товариства були недалеко від тенденцій “Молодих Італії та Германії”²¹. Але між цими двома працями була ще одна — “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879). В ній Драгоманов, аналізуючи погляди братчиків, приходять до висновку, що їх джерелами були “зовсім не “європейські думки про волю”, якими керувалися гурток Герцена і петрашевці, а “всеслов’янство” Колара, Шафарика, Ганки”²². І хоча, за словами Драгоманова, в українському варіанті панславізму було “багато європейства”, однак воно було більше природне, ніж знане. Крім того, в українському всеслов’янстві “було багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад од європейських думок”²³ (мається на увазі релігійність братчиків. — *Авт.*). Тобто, в поглядах кирило-мефодіївців було багато “європейства” (слід розуміти демократизму, лібералізму, федералізму), однак це “європейство” не було запозичене з європейської політичної теорії й практики, а з’явилося інстинктивно — “природньо”.

Важливою для Драгоманова була проблема організаційного оформлення товариства. Перш ніж перейти до цього питання, слід зазначити, що “Статут” товариства було надруковано лише в 1889 р.²⁴, за 5 років до смерті вченого. Проте, незважаючи на відсутність достовірних джерел, в українських громадах Галичини та Лівобережної України склався образ товариства як таємної революційної організації, “зародку практично працюючого українського руху”, що мав на меті “покликати слов’ян до знесення царської влади й кріпацтва”. Зокрема таким його зобразив у передмові до празького видання “Кобзаря” Ф. Вовк (псевдонім Сірко). Йому й опонував Драгоманов у статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879 р.). Спираючись на доступні джерела, вчений доводив, що товариств-

во не мало впорядкованої організації і було набагато “смирнішим”, ніж його уявляли галичани. Драгоманов на прикладі Т. Шевченка, якого на той час він ще вважав членом товариства, показує, що ніякої конспіративної агітаційної роботи кирило-мефодіївці не проводили. Як аргумент, він також нагадує про покарання братчиків, що явно не відповідало приписуваній їм революційності, особливо в порівнянні з покараннями, яких зазнали петрашевці²⁵. Як на одну з хиб української громади “шевченкового часу” Драгоманов вказує на “недостачу впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолюбців по всій Україні, а й між членами одної якої купи з докладним поділом праці”²⁶. І Кирило-Мефодіївське товариство цієї хиби аж ніяк не компенсувало. Більше того, аналізуючи стан тогочасної української громади, Драгоманов приходить до висновку, що такої організації тоді не могло виникнути, оскільки “людей особисто гарячих до громадянської праці багато не може бути там, де нема ще доволі людей із вивченими думками про ту працю і де руїна всіх старих громадянських спілок між людьми й державна неволя послабили в людях дух товариства й вільного вчинку”²⁷. Не було в українській громаді волі до того сміливого вчинку, сили “продержати свою дорогу через усі перешкоди”²⁸.

І знову протиріччя. Через 3 роки після виходу цитованої статті Драгоманов пише в “Исторической Польше и великорусской демократии” (1882 р.), що товариство “должно было приступить к **практическому** (підкреслення наше. — *Авт.*) осуществлению идей украинских федералистов посредством народного образования и освобождения крестьян”²⁹. Зазначимо, що ніяких нових джерел за той час опубліковано не було. Тоді що це — чергове переосмислення теми?

Змінювались погляди Драгоманова і на особовий склад товариства. У перших статтях вчений називає три імені: Костомаров, Шевченко, Куліш. Але в 1875 р., після того, як він у статті “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” назвав згаданих осіб членами Кирило-Мефодіївського товариства, розгніваний П. Куліш написав у “Газету Гатцука” листа, в якому заперечував свою належність до числа членів братства³⁰. Невідомо, чи ознайомився Драгоманов з листом Куліша (його так і не надрукували), але вже в 1878 р. у зверненні до паризького літературного конгресу, згадуючи товариство, вчений назве тільки Шевченка й Костомарова³¹. У статті “Шевченко, українофіли і соціалізм” поета названо одним з найгарячіших членів організації. А після публікації спогадів Костомарова (1885 р.) Драгоманов називає програму товариства програмою лише одного Костомарова³². І, нарешті, в 1893 р. вчений зазначає, що Т. Шевченко до товариства “формально не належав”³³.

Не мав Драгоманов ілюзій і щодо чисельності товариства. У “Передньому слові” до “Громади” за 1878 р. Кирило-Мефодіївське товариство названо “невеликим київським кружком приятелів Шевченка і Костомарова”³⁴. На незначній кількості членів і малій поширеності ідей товариства вчений наголошуватиме і в інших працях.

Залишилося ще одне питання історії Кирило-Мефодіївського товариства, яке розглянув М. Драгоманов, — питання політичної програми та ідеології. Воно важливе тим, що сам учений усвідомлював близькість власних політичних переконань до ідей кирило-мефодіївців. Вкотре слід застерегти, що Драгоманов здійснював аналіз програми на основі обмеженого кола джерел. У другій половині 80-х рр. XIX ст. він нарікатиме, що братчики свою політичну програму “так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерті Костомарова”³⁵.

Уже 1873 р. у статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” вчений писав, що братчики підняли питання звільнення селянства і зробили це раніше і сміливіше, ніж росіяни³⁶. Схематично окреслив “бажання” братчиків Драгоманов у “Передньому слові” до “Громади” за 1878 р., включивши до них, крім вимоги звільнення селянства, ще й прагнення письменства для народу, спільності землі, автономії³⁷. В 1881 р. він назве ідеологію товариства федерально-демократичним панславізмом³⁸.

Критично охарактеризував учений політичні прагнення кирило-мефодіївців у статті “Шевченко, українофіли і соціалізм”. Найбільше несприйняття у Драгоманова викликало “біблейство” братчиків, тобто їхня орієнтація на християнські цінності. На думку вченого, якраз хрестова віра і була однією з найміцніших, “назад тягнутих ниток”, що не дозволяла кирило-мефодіївцям опертись на європейський досвід. Аналізуючи християнську доктрину, вчений зазначає, що в ній немає “ясної думки про форми всього громадського і державного порядку”³⁹. Крім того, головну роль у визволенні людини християнство відводить Богу, відбираючи таким чином ініціативу у самої людини. І найголовнішою вадою “біблейства”, на думку Драгоманова, було те, що воно не підтримує ідеї прогресу, яка, у свою чергу, “дала Європі дійсних, постійних революціонерів і політично-соціальних діячів взагалі”⁴⁰. “Без систематичного раціоналізму, — зазначав він, — нема й систематичного вільнодумства в сім’ї, громаді, в державі”⁴¹. Виходячи з цієї тези, замішані на християнстві ідеї братчиків були, на думку Драгоманова, “ще й не думки, а більше мрії, мрії людей більш з добрим серцем, ніж із ясным політичним розумом і наукою”⁴². Таку категоричність висновків можна пояснити полемічним запалом Драгоманова, котрий в час написання статті всюди намагався побивати клерикалізм галичан. Пізніше, після публікації спогадів М. Костомарова, Драгоманов дасть більш зважену оцінку програмі товариства. Відзначивши її ідеалізм, він, проте, наголосить на одному важливому її аспекті. Програма товариства була тією політичною програмою, “котра могла прилагодитись до всієї Росії”, і якої український рух був позбавлений, а тому й видавався чимось поверховим, формальним і вузьким⁴³. Крім того, він визнавав, що основні ідеї програми, а саме, думки про ліберально-демократичні реформи Російської імперії, автономії національних регіонів, союзу слов’янських держав зі збереженням незалежності кожної “національності” могли б “добре пристосуватись і к реальним обставинам Росії, Австрії і Балканських земель”⁴⁴.

Як бачимо, в поглядах Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство зустрічається багато суперечностей. В одних випадках учений прирівнює гурток до “Молодої Італії”, в інших — зневажливо називає братчиків “євангельськими святцями”; в одних працях пише про слабкість організаційної структури товариства і про неможливість його повноцінного функціонування в принципі, в інших — стверджує, що товариство саме мало приступити до практичної роботи; наполегливо доводить, що ідеологічні побудови київських інтелектуалів — ніщо інше, як мрії, а через кілька років визнає, що їхні ідеї таки мають практичну цінність. Подібні суперечності були характерні і для політичного світогляду М. Драгоманова. У свій час вони дали підставу В. Липинському звинуватити вченого в моральній нестійкості, двоєдушності. А І. Лисяк-Рудницький, опонуючи Липинському, пояснив непослідовність вченого тим, що його світогляд являв собою складний синтез елементів різних ідеологій. Залежно від обставин Драгоманов “увипуклював” певні сторони цього світогляду, інші ж відступали назад⁴⁵.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і в поглядах Драгоманова на Кирило-Мефодіївське товариство. В більшості його статей гурток не був об'єктом історичного дослідження. Звернення вченого до нього мали інструментальний характер. У цих випадках Кирило-Мефодіївське товариство ставало аргументом полеміки, яким можна було залежно від опонентів довести, наприклад, політичність українського руху ("Что такое украинфильство") або просто продекларувати сам факт існування цього руху ("Историческая Польша и великорусская демократия"). Для цього він акцентував увагу на певній стороні діяльності гуртка. Однак, як інтелектуально чесна людина, Драгоманов не прийняв той міф про товариство, що склався в українській громаді 70-х рр. XIX ст. Проти нього частково й була спрямована стаття "Шевченко, українофіли і соціалізм", де автор всупереч міфу критично оцінив і організаційні можливості братчиків, і деякі аспекти їх програми. Та, заперечивши міф, Драгоманов не міг не визнати, що ідейні напрацювання кирило-мефодіївців були дуже важливими для розвитку українського національного руху.

З іншого боку, еволюція поглядів М. Драгоманова була цілком природною, оскільки її викликала публікація нових джерел, нової інформації про Кирило-Мефодіївське товариство.

Попри все, М. Драгоманов був першим, хто звернувся до історії Кирило-Мефодіївського товариства. Він перший зробив це, спираючись на всі доступні джерела, перший поставив під сумнів міф про Кирило-Мефодіївське товариство, і, нарешті, саме він висловив думки, які пізніше були розвинені іншими дослідниками, й багато з яких і сьогодні, більш ніж через 100 років, залишаються цікавими, оригінальними, нестандартними, а тому вартими уваги.

¹ Грунтовна стаття О. Гермайзе (Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 102—103) присвячена в основному історіософським поглядам ученого. Певну увагу особливостям історичного світогляду М. П. Драгоманова приділено в монографії Р. Іванової (Іванова Р. М. Драгоманов у суспільно-політичній думці Росії та України. — К., 1971). Ім'я Драгоманова часто згадується в історіографічних оглядах, присвячених різним історичним проблемам. Що ж до внеску М. П. Драгоманова у дослідження Кирило-Мефодіївського товариства, то лише в загальних рисах зазначена проблема розглянута в доповіді Г. Черніхівського (Черніхівський Г. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в оцінці М. П. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Михайла Петровича Драгоманова. — Київ, 22—23 травня 1991 р. — К., 1991. — С. 71—73). Те саме можна сказати про історіографічні огляди досліджень Кирило-Мефодіївського товариства П. Зайончковського (Зайончковський П. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959) та Г. Сергієнка (Сергієнко Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 150—173).

² Драгоманов М. Австро-Руські спомини (1867—1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 194.

³ Драгоманов М. Автобіографія // Драгоманов М. П. Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1. — С. 82.

⁴ Драгоманов М. Програма Костомарова за 1846 р. // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. — Л., 1908. — Т. 2. — С. 413.

⁵ Драгоманов М. Відповідь // М. П. Драгоманов. 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів. — Львів, 1896. — С. 105.

⁶ У вступній статті до "Громади" Драгоманов пообіцяв в одному з наступних номерів журналу подати докладну інформацію про товариство. Виконанням цієї обіцянки, очевидно, слід вважати статтю "Шевченко, українофіли і соціалізм", надруковану в № 4 журналу, в якій проблемі товариства відводиться досить місця.

⁷ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. — 1875. — Т. 4. — С. 162.

- ⁸ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори в двох томах. — К., 1970. — Т. 1. — С. 150.
- ⁹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 482.
- ¹⁰ Драгоманов М. Література російська... — С. 151.
- ¹¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 173.
- ¹² Драгоманов М. “Передне слово” [до “Громади” 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 282.
- ¹³ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ¹⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 482.
- ¹⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 348.
- ¹⁶ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ¹⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 544.
- ¹⁸ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876) // Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні... — К., 1991. — С. 569.
- ¹⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 402. Варто зазначити, що пізніше Драгоманов дещо змінить свою думку і в “Австроруських споминах” він напише, що його ставлення до творчості Шевченка змінилося після ближчого знайомства з українською громадою Галичини, яка виявилась ще відсталішою за “Кобзаря”. Наслідком цієї зміни було видання вченим женецького “Кобзаря”.
- ²⁰ Там само. — С. 381.
- ²¹ Драгоманов М. Чудацькі думки... — С. 482.
- ²² Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 347.
- ²³ Там само. — С. 348.
- ²⁴ Огоновский О. История литературы русской. — Л., 1889. — Ч. 2. — С. 750—753.
- ²⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 383.
- ²⁶ Там само. — С. 403.
- ²⁷ Там само. — С. 382.
- ²⁸ Там само. — С. 403.
- ²⁹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882. — С. 66.
- ³⁰ Житецький І. П. О. Куліш про Кирило-Мефодіївське товариство. — Б. м., б. р. — С. 70.
- ³¹ Федченко П. “Апостольські” послання Михайла Драгоманова // Слово і час. — 1998. — № 7. — С. 11.
- ³² Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 413.
- ³³ Драгоманов М. Т. Шевченко в чужій хаті його імені (“Кобзарь Тараса Шевченка”, виданий Товариством імені Шевченка. — Ч. I—II, у Львові 1893) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 406.
- ³⁴ Драгоманов М. “Передне слово”. — С. 282.
- ³⁵ Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 412.
- ³⁶ Драгоманов М. Література російська... — С. 115.
- ³⁷ Драгоманов М. “Передне слово”. — С. 282.
- ³⁸ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — С. 65.
- ³⁹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 348.
- ⁴⁰ Там само. — С. 380.
- ⁴¹ Там само. — С. 362.
- ⁴² Там само. — С. 348.
- ⁴³ Драгоманов М. Програма Костомарова за 1847 р. — С. 412.
- ⁴⁴ Там само. — С. 413.
- ⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 371.